

Віктор Брехуненко
(Національна Академія Наук України, Kijów)

Бюрократія у Війську Запорозькому та Війську Донському в кінці XVI – першій половині XVII ст.

Становлення і розвиток бюрократії в середовищі українського та донського козацтва стало важливим етапом на шляху їхньої консолідації, а також утворення і функціонування Війська Запорозького та Війська Донського. Бюрократизація процесу управління простежується від самого початку існування цих козацьких військ, добре відтінюючи специфіку впливу обставин існування на Степовому Кордоні Європи. Ієрархія посадовців типологічно подібна в козацьких Військах. У Війську Запорізькому лишень вона мала розробленіший вигляд, відбиваючи непорівняльно більші кількісні характеристики та потугу українського козацтва, а також його тісну вписаність в «лицарський світ», незнану в інших спільнотах.

Чисельніша козацька старшина включала у Війську Запорозькому низку посадовців, яких не було на Дону. Станом на початок XVII ст., коли в решті козацтв Військо як військово-територіальна організація лише спиналося на ноги, структура посадовців у Війську Запорізькому мала вже такий ієрархізований вигляд, до якого ніхто не дотягне і через півстоліття. Крім старшого /гетьмана, вона включала полковників, писаря сотників, десятників, волосних отаманів. На перших двох рівнях у підпорядкуванні такої старшини перебували посадовці, наявність яких зумовили життєво необхідні потреби козацтва як «людей війни» – осавули писар (при гетьманові), обозні, хорунжі, пушкарі, фурмани, музика (сурмачі, довбиші). Принаймні в 1610-х рр. при гетьманові /старшому з'являються бунчужний та булавничий.

У зв'язку з розглянутими вище особливостями територіального виміру Війська Запорізького паралельно універсальному принципу виборності посадовців з часом на волості виникає модель влади над козаками, ґрунтована на проголошенні себе сотниками та полковниками для набору в козацтво під своє крило міщан, селян, а то й шляхти. Безперечно коріння цієї традиції слід шукати в притаманній Речі Посполитій практиці формування зтяжного війська, яке розпускали після закінчення військової кампанії. У козацьке середовище ідея набору на службу під готового командира проникла

принаймні в 1560-х рр. (якщо не раніше), коли козацькі підрозділи вперше були залучені на великокнязівську службу. А наймали козаків не тільки десятники, а й князі гетьмани та старости¹. У 1596 р. під час повстання С. Наливайка, коли шляхтичі О. Слущкий та А. Ганський проголосили себе відповідно десятником та сотником й набирали охочих, щоб долучитися до війська Григорія Лободи². Буйним квітом розквітло самопроголошення під час підготовки козаків до московського походу Петра Сагайдачного. З великою долею вірогідності можна припустити, що аналогічні практики були поширені й напередодні Хотинської війни, коли ситуація потребувала виставити десятки тисяч козаків.

Подібної структури влад та посадовців не знало донське козацтво. Не фіксуються обози. Лише під середину XVII ст. з'являються полковники³. Відсутні музика та посадовці зі сфери ритуалізації влади провідника, що увиразнює слабкість на Дону тих «лицарських» впливів, у яких постійно «варилися» українські козаки як члени українського соціуму. Не було навіть відповідального за прапор. Прапорничий («знаменщик») фіксується лише у так званих зверстаних донських і яйцьких козаків, які перейшли на постійну службу московському цареві й перебували в різних московських містах. Зокрема, у списку служилих яйцьких козаків за 1647 р. значиться «знаменщик Нефед Кірєєв», у списку донських та яйцьких козаків за 1648 р. – також один прапорничий, як і в 1657 р. («знаменщик Михайло Чеглинов»)⁴. Брак прапорничих на Дону, Волзі, Яїку й Тереку не дивує, коли взяти до уваги ослаблену увагу цих спільнот до ритуалізації прапора, у свою чергу зумовлену відсутністю претензій на соціальний аванс у жодному з сусідніх соціумів. Українські козаки, прагнучи потрапити до еліт, розглядали прапор від володарів – короля Речі Посполитої та іноземних монархів – під кутом уґрунтування своїх вимог, а тому перед кожною службою вимагали чергового прапора. Інші ж козацтва задовольнялися одноразовим врученням царського прапора як ознаки їхнього визнання як самодостатніх спільнот і потребували іншого лише у випадку пошкодження останнього. Вирушаючи в 1632 р. на Смоленську війну чи разом з царськими воеводами в похід на ногайців 1633 р. чи на Крим (1646), донці не ставили питання про вручення їм царського прапора, як і яйцькі козаки в тому ж таки 1632 р.

У сухому залишку у козацтвах східної зони Степового Кордону військово-адміністративний апарат обмежувався на загальновійськовому рівні військовим отаманом, осавулами та дяками. На нижчому рівні маємо отаманів

¹ С. Леп'яко, *Українське козацтво в міжнародних взаєминах (1561-1591)*, Czerniów 1999, s. 27.

² Tenże, *Козацькі війни XVI ст.. в Україні*, Czerniów 1996, s. 188.

³ О. Ю. Куц, *Донское казачество в период от взятия Азова до выступления С. Разина (1637-1667)*, Sankt Petersburg 2009, s. 218-219.

⁴ Російський державний архів давніх актів (РГАДА), зesp. 21, Разрядный приказ, Белгородский стол, зwoј 215, k. 23, 96; зwoј 408, k. 137.

козацьких містечок (станичні отамани), отаманів військових походів, а також отаманів військових станиць до Москви (на Дону).

Вершину піраміди в усіх козацьких спільнотах увінчував вибраний на вальній раді / колі старший – військовий отаман на Дону, Яіку й Тереку, гетьман /старший в українському козацтві. Усі козацтва затято боронили право вибору свого провідника. Позиція, яку обстоювали королівські комісари на козацьких комісіях 1614, 1617, 1619, 1622, 1625, 1630 рр. виразно засвідчує безперспективність спроб нав'язати українському козацтву процедуру накинення провідника «згори». Козаки всю дорогу відкидали наміри влад з порога. Не мали альтернативи козацькі вимоги, з граничною чіткістю висловлені в листі П. Сагайдачного до С. Жулкевського від 31 жовтня 1617 р.: «... а старшого з руки його королівської милості пана нашого і пана коронного гетьмана, який буде тепер і надалі, який би з війська нашого гідний і до того здатний нами самими, й ніким іншим обраний, а підтверджений його милістю паном гетьманом коронним»⁵.

Від такої постановки питання козаки тимчасово відступили лише в 1597–1599 рр., коли прагнули схилити Варшаву до знесення баніції, накладеної на них після козацьких війн 1590–х рр. Козаки просили надіслати їм старшого й пропонували кандидатуру князя Доманга⁶. Однак таке призначення вони розглядали виключно утилітарно, лише як засіб визнання своєї легітимності й поновлення колишнього статус-кво у стосунках з Варшавою. Прохання надіслати старшого було загорнуто у вимогу «щоб баніцію було знесено, яка на Військо внесена по тих лотрах, що їх пострачувано»⁷. Заодно козаки воліли використати приставленого від короля старшого для вгамування антикозацьких апетитів прикордонних урядників і шляхти, про що відверто йдеться в інструкції посланцям до короля: «Про дворянина просимо, який Війська добре свідомий, щоб завжди при нас мешкав для кривд, які нам неслухно приписують»⁸.

Що козаки насправді не схилили голови навіть тоді й не мали наміру назавжди відмовлятися від свого «старожитнього права» вибирати собі провідника, виразно свідчить той факт, що Ян Оришовський, який понад двадцять років крутився в козацькому середовищі, не наслідуював офіційно називати себе старшим, коли козаки його таким не вважали. Він підписував листи як «поручник» чи без вказівки на свою позицію в козацькому середовищі⁹. „Старшими” ж були ватажки, обрані самими козаками. Особливо

⁵ Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza koronnego i hetmana, Lwów, 1861, s. 319.

⁶ Лист Т. Байбузи (?) до коронного гетьмана Я. Замойського 1598 (?), Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Archiwum Zamoyskich, 3036, s. 38.

⁷ Лист послів Війська Запорізького до короля Речі Посполитої Зигмунта III, 1597–1599, AGAD, Archiwum Zamoyskich, 3036, s. 31.

⁸ Там же.

⁹ Лист поручника козаків Я. Оришовського до короля Речі Посполитої Стефана Баторія від 3 липня 1581 р., *Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию (осада Пскова) и дипломатическая переписка того времени, относящаяся главным образом к заключению Запольского мира (1581–1582)*, Sankt

показовим є підпис у листі до коронного гетьмана Я. Замойського від 1601 р., написаний Я. Оришовським та С. Кішкою – «Ян Оришовський, рукою власною, Самійло Кішка, старший і все Військо Запорізьке¹⁰. Коли ж у 1586 р. мешканці кийвської слободи називали Я. Оришовського гетьманом («його милості пану Оришовському, гетьманові запорізькому»)»¹¹, то це промовляє про те, що «поручник» на той час був обраний козаками на цю посаду.

Власне до традиції обрання, а не призначення Я. Оришовського козаки апелювали під час комісії 1617 та 1619 рр., коли обстоювали своє право обирати старшого. Вловили цей підтекст і королівські комісари, тому й писали в декларації: «У цьому теж декларували, що старшого даного від його королівської милості, від гетьмана коронного, як колись бував Оришовський та інші, при собі хочуть мати, який би був обраний з їхнього Війська і мав бути заприсяженим з усім товариством...»¹². Лише після поразки козацьких війн 1637–1638 рр. Варшаві вдалося нахилити деморалізованих поразками козаків. Та й то проблему лише загнали в середину. Остаточоно вона була вирішена шаблею в середині XVII ст. на козацьку ж користь.

Так само безоглядний пріоритет щодо вибору старшого з власної волі був притаманний решті християнських козацьких спільнот. Терців, гребінців, яйцьких козаків ніхто позбавити цього права не мірився. У єдиного потенційного претендента на цю роль – Москви – руки доходили лише до провальних спроб нав'язати свою волю донцям. З реакції ж Війська Донського донців добре видно наскільки така ідея суперечила уявленням козаків про організацію своїх спільнот. Голова П. Хрущов, який приїхав у 1592 р. їх ошасливлувати, отримав рішучого відкоша. Козаки заявили, що «голів у них не бувало, служили своїми головами, і нині раді государю служити своїми головами, а не з Петром»¹³. Через понад півстоліття, в 1646 і 1648 рр., донці аналогічно прореагували на спроби накинути головами відповідно Ж. Кондирева та А. Лазарева¹⁴.

Повноваження військових отаманів і гетьманів / старших були засадничо подібними. І ті, й ті користувалися повнотою військовою і цивільною

Petersburg 1867, с. 279–281; лист поручника козаків Я. Оришовського до Я. Замойського від 3 січня 1585 р., *Archiwum Jana Zamoyskiego*, Warszawa 1909, т. 4, р. 1072; лист поручника козаків Я. Оришовського до Я. Замойського від 1 липня 1600 р., AGAD, *Archiwum Zamoyskich*, 687, s. 53 v.; Лист Стефана Сераковського, коморника коронного гетьмана Я. Замойського та Я. Оришовського до Я. Замойського, вересень 1600 р., AGAD, *Archiwum Zamoyskich*, 698, s. 45.

¹⁰ Лист Я. Оришовського та С. Кішки до Я. Замойського від 1 серпня 1600 р., *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620*, Kraków, 1868, s. 107.

¹¹ *Архив Юго-Западной России*, Кіjów 1863, cz. VII, т. 1, s. 255.

¹² Декларація королівських комісарів Війську Запорізькому від 28 жовтня 1617 р., *Pisma Stanisława Żółkiewskiego...* s. 318. Див. також: Декларація королівських комісарів Війську Запорізькому від 8 жовтня 1619 р., там же, s. 333.

¹³ Цит за: Н. А. Мининков, *Донское казачество в эпоху позднего средневековья (до 1671 г.)*, Rostów na Donie 1998, s. 286.

¹⁴ Там же, s. 313–314.

(в тім і судової) влади у Війську між радами /колами¹⁵. Мали право скликати раду / коло. Робили це з натхненням, якщо хотіли разом зі старшиною протягнути своє рішення. Приміром Самійло Кішка у 1601 р., як писав київський католицький біскуп Й. Верещинський «*тричі збирав раду*», щоб досягти свого й вирвати рішення про похід на Інфлянтську війну¹⁶. Як і в Україні, військові отамани на Дону могли скликати на нараду отаманів містечок¹⁷.

Гетьмани / старші нерідко очолювали посольства до короля, коронних гетьманів, до інших чинників, а також до іноземних володарів, а донські військові отамани – військові станиці до Москви. Відмінність, однак, полягає в тому, що, вирушаючи в посольство, провідники українського козацтва залишалися при булаві, а донські отамани на період відсутності на Дону втрачали становище¹⁸. Аналогічний принцип діяв, коли військовий отаман вирушав у морський похід й мав тривалий час бути відсутнім на Дону: Військо Донське обирало нового військового отамана, тоді, як в Україні козацький старший / гетьман за подібної ситуації не складав із себе повноважень. Крім того, довгий час питання, пов'язане зі статусом колишнього військового отамана, який повернувся, не було врегульоване. Усе це вказує на більшу залежність на Дону військового отамана від загалу козаків, ніж в українському варіанті: донці воліли не чекати на повернення свого провідника, негайно вибирали іншого. Лише в 1670-х рр. взяла гору тенденція, коли отаман, який повертався, відразу поновлювався на посаді¹⁹, що ілюструвало вже розкручування тоді процесу посилення влади військового отамана.

Про типологічну подібність інституту військових отаманів і старших / гетьманів свідчить і одноманітність потрактування постаті провідника у Війську Запорізькому та Війську Донському. І там, і там ці провідники попри владу й широкі можливості гнути свою лінію та інтригувати, не чулися самодостатніми правителями й мусили постійно оглядатися на громаду. Козаки легко міняли своїх поводитирів, навіть під час невдалих військових операцій на морі. Без проблем позбавляли й життя. На Дону військового отамана козакі на колі могли побити чи обізвати ледь не останніми словами й після цього залишалися при посаді²⁰. В Україні не убезпечувало від езекуцій і шляхетське походження котрогось із гетьманів. Зокрема, не уникли лихої долі П. Сагайдачний, якого в 1620 р. козакі мірилися втопити та С. Зборовський, якого за відмову залишатися далі на Запоріжжі вкинули у воду, ледь не

---

¹⁵ O zakresie kompetencji hetmanów patrz: П. Сас, *Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617-1618 рр.*, Białá Cerkiew 2010, s. 72–74.

¹⁶ Лист Й. Верещинського до коронного гетьмана Я. Замойського від 15 квітня 1601 р., AGAD, Archiwum Zamoyskich, 703, s. 9.

¹⁷ О. Ю. Куц, *Донское казачество...*, s. 223.

¹⁸ Н. А. Мининков, *Донское казачество...*, s. 248–250.

¹⁹ Тамże, s. 250.

²⁰ Patrz uwagi О. Kuca (О. Ю. Куц, *Донское казачество...*, s. 214).

вкоротивши віку²¹. А в 1621 р. П. Сагайдачний щоб заволодіти булавою прямо на раді лупцював тогочасного гетьмана Якова Бородавку²². Така орієнтація українських козаків на нівелювання чинника походження доволі чітко відтінює роль Степового Кордону як суспільного демократизатора.

Якщо на Дону верхівку піраміди Війська увінчують винятково «військові отамани», то в середовищі українських козаків як найвищу посадову особу йменували інваріантно – «старший» або «гетьман». При ближчому, однак, розгляді виглядає, що миготіння в документах «гетьманів» і «старших» мало під собою куди більше підстав, ніж неவிбагливе накладення одного поняття на інше.

Поставити проблему змушує хоча б той факт, що одні й ті ж особи самі себе називали то гетьманом, то старшим. Козацький поводитир Тихін Байбуза упродовж 1598 р. підписує листи і як гетьман, і як старший²³. Так само чинить у 1600–1602 рр. Самійло Кішка²⁴. Іван Куцкович у травні й на початку грудня 1602 р. – значиться гетьманом, а вже 20 грудня цього ж року – старшим.²⁵ Гаврило Крутневич у 1602 р. – старший, 22 травня 1603 – гетьман, 30 травня того ж року – старший²⁶. Михайло Дорошенко також поперемінно був і тим, і

²¹ Patrz: П. Сас. *Запорожці у польсько-московській війні...*, s. 68–69.

²² П. Сас, *Витоки українського націотворення*, Кіјów 2010, s. 358.

²³ Лист гетьмана Війська Запорізького Т. Байбузи до канівського підстарости С. Кміти від 4 жовтня 1598 р., AGAD, Archiwum Zamoyskich, 3036, s. 7; лист старшого Війська Запорізького Т. Байбузи до коронного гетьмана Я. Замойського від 15 листопада 1598 р., *Listy Stanisława Żółkiewskiego...*, s. 90.

²⁴ Лист гетьмана Війська Запорізького Самійла Кішки до короля Речі Посполитої Зигмунта III від 1 липня 1600 р., *Жерела до історії України-Руси*, Львів, 1908, т. VIII, с. 99; лист старшого Війська Запорізького С. Кішки та поручника Яна Оришовського до коронного гетьмана Яна Замойського від 1 серпня 1600 р., Biblioteka Jagiellońska, 2/1952 (Biblioteka Narodowa, oddział mikrofilmów, mf. 12611), s. 393; лист старшого Війська Запорізького С. Кішки до Я. Замойського від 22 січня 1601 р., *Listy Stanisława Żółkiewskiego...* s. 110; лист старшого Війська Запорізького С. Кішки до Я. Замойського від 31 березня 1601 р., AGAD, Archiwum Zamoyskich, 802, s. 7; лист старшого Війська Запорізького С. Кішки до Я. Замойського від 1 грудня 1601 р., *Listy Stanisława Żółkiewskiego...* s. 115; лист старшого Війська Запорізького С. Кішки до Я. Замойського від 23 грудня 1601 р., *tamże*, s. 115; лист старшого Війська Запорізького С. Кішки до Я. Замойського від 2 січня 1602 р., *tamże*, s. 116; лист старшого Війська Запорізького С. Кішки до Я. Замойського від 18 січня 1602 р., *tamże*, s. 117.

²⁵ Лист гетьмана Війська Запорізького І. Куцковича до галицького старости Ю. Струся від 11 травня 1602 р., AGAD, Archiwum Zamoyskich, 3036, s. 42; лист гетьмана Війська Запорізького І. Куцковича до канцлера Великого князівства Литовського Л. Сапегі від 4 грудня 1602 р., Biblioteka Raczynskich, 88 (Biblioteka Narodowa, oddział mikrofilmów, mf. 3723), s. 138 v.; лист старшого Війська Запорізького І. Куцковича до коронного гетьмана Я. Замойського від 20 грудня 1602 р., *Listy Stanisława Żółkiewskiego...* s. 121.

²⁶ Лист старшого Війська Запорізького Г. Крутневича до короля Речі Посполитої Зигмунта III від 26 вересня 1600 р., AGAD, Archiwum Zamoyskich, 3036, s. 36; лист старшого Війська Запорізького Г. Крутневича до коронного гетьмана Я. Замойського від 9 листопада 1600 р., AGAD, Archiwum Zamoyskich, 153, s. 13; лист старшого Війська Запорізького Г. Крутневича до Я. Замойського від 26 березня 1602 р., AGAD, Archiwum Zamoyskich, 675, s. 52; лист старшого Війська Запорізького Г. Крутневича до Я. Замойського від 28 березня 1602 р., *tamże*, s. 54; лист старшого Війська Запорізького Г. Крутневича до Я. Замойського, *tamże*, s. 55; лист старшого Війська Запорізького Г. Крутневича до Я. Замойського від 30 травня 1603 р., *tamże*, s. 19; універсал гетьмана Війська Запорізького Г.

тим: у 1623 р. й на початку 1626 р., виступає гетьманом, натомість в червні 1626–1627 р. – старшим, а в 1628 р. – знову гетьманом²⁷. Не оминула доля тут також Івана Петрижицького-Кулагу та Дмитра Гуню²⁸.

При цьому слід врахувати, що одного й того ж провідника в козацькому середовищі могли одномоментно називати і гетьманом, і старшим, навіть в тому самому документі. Так, гетьман М. Дорошенко 20 травня 1623 р. в листі до київського воєводи Томаша Замоїського називав небіжчика Богдана Коншу гетьманом («Після відходу з цього світу славної пам'яті небіжчика пана Богдана Конши, нашого теперішнього гетьмана»)²⁹. Натомість у листі М. Дорошенка до архієпискупа гнєзнінського В. Гембіцького від 22 травня того ж року про померлого йшлося і як про гетьмана, і як про старшого («нашого старшого, який на той час був, забрала смерть», «але через смерть нашого гетьмана...»)³⁰. До

Крутневича Самарського Пустинно-Миколаївському монастирю від 22 травня 1603 р., „Киевская старина“, Кіjów 1898, ks. 1, s. 3.

²⁷ Лист гетьмана Війська Запорізького М. Дорошенка до київського воєводи Т. Замоїського від 29 травня 1623 р., Ю. Мицик, *Михайло Дорошенко [w] Україна в минулому*, Кіjów-Lwów 1993, wyd.5, s. 166; лист гетьмана М. Дорошенка до архієпискупа гнєзнінського В. Гембіцького від 22 травня 1623 р. В. Брехуненко, М. Нагельський, *Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII ст.*, „Український археографічний щорічник“ нова серія, Кіjów 2004, wyd. 8/9 s. 444; лист гетьмана Війська Запорізького Михайла Дорошенка до послів коронних і Великого князівства Литовського на сейм від 10 лютого 1626 р., Biblioteka PAN w Kórniku, 317 (Biblioteka Narodowa, odział mikrofilmów, mf. 36389), s. 341v.; лист гетьмана Війська Запорізького М. Дорошенка до київського воєводи Т. Замоїського від 10 лютого 1626 р., Ю. Мицик, *Михайло Дорошенко*, s. 167; лист гетьмана Війська Запорізького М. Дорошенка до польного гетьмана Великого князівства Литовського К. Радзивіла від 12 лютого 1626 р., *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*, Wilno 1870, t. VII, s. 85; лист гетьмана Війська Запорізького до С. Конєцпольського від 17 лютого 1626 р., В. Брехуненко, М. Нагельський, *Дванадцять листів...*, s. 446; лист гетьмана Війська Запорізького М. Дорошенка до коронного гетьмана С. Конєцпольського від 27 червня 1626 р., Ю. Мицик, *Михайло Дорошенко*, s. 68; лист старшого Війська Запорізького М. Дорошенка до короля Речі Посполитої Зигмунда III від 3 січня 1627 р., *Жерела до історії України-Руси*, т. VIII, с. 300; лист старшого Війська Запорізького М. Дорошенка до королевича Владислава від 3 січня 1627 р. *там само*, с. 303–304; лист старшого Війська Запорізького М. Дорошенка до київського воєводи Томаша Замоїського від 30 січня 1627 р. М. Мицик, *Михайло Дорошенко*, s. 171; лист старшого Війська Запорізького М. Дорошенка до королівського комісара Т. Шклінського від 18 лютого 1627 р., *Жерела до історії України-Руси*, т. VIII, s. 305; лист старшого Війська Запорізького М. Дорошенка до короля Зигмунта III від 22 жовтня 1627 р., *там само*, s. 327; лист кошового отамана Яцини до гетьмана Війська Запорізького М. Дорошенка від 30 березня 1628 р. М. Мицик, *Михайло Дорошенко*, s. 71.

²⁸ Patrz: лист старшого Війська Запорозького І. Петрижицького до Т. Замоїського від 22 лютого 1632 р., [w] В. Брехуненко, М. Нагельський, *Дванадцять листів...*, s. 447, лист гетьмана Війська Запорізького І. Петрижицького до архієпискупа Петра Могили та братії Києво-Печерського монастиря від 12 березня 1632 р., *Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов*, Кіjów 1846, т. II, s. 421; лист гетьмана Війська Запорізького Д. Гуні до кримського калги від 26 лютого 1638 р., S. Okolski, *Dyariusz transakcji wojennej między wojskiem koronnym i zaporoskiem w r. 1637. Tudzież kontynuacja dyariusza wojennego w roku 1638*, Kraków, 1859, s. 144; листи старшого Війська Запорізького Д. Гуні до польного гетьмана М. Потоцького, початок липня 1638 р., після 5 липня 1638 р., 2 серпня 1638 р., *там же*, s. 152, 161, 164.

²⁹ Ю. Мицик, *Михайло Дорошенко*, s. 165.

³⁰ В. Брехуненко, М. Нагельський, *Дванадцять листів...*, s. 443.

всього, новобраного провідника – себе – М. Дорошенко називає то старшим, то гетьманом³¹. Не можна оминати увагою і той факт, що у своїх вимогах на комісіях з королівськими комісарами, козаки вели мову про право обирати саме *старшого*, а не *гетьмана*³², хоча при цьому П. Сагайдачний, наприклад, титулував себе гетьманом³³.

Уважне вчитування в козацьку кореспонденцію наводить на висновок, що Варшава здебільшого воліла називати провідника, обраного самими козаками, старшим, а не гетьманом. Хоча подеколи вживалося і поняття «гетьман». Так, призначаючи в 1578 р. князя Михайла Вишневецького козацьким «справцею», С. Баторій титулує безпосереднього козацького провідника «гетьманом», вимагаючи, щоб «*іхній гетьман та інші справці, також усі молодці мають бути слухняні в тому, що їм накаже наший черкаський староста і там для нашої і коронної потреби воювати, де їм накаже*»³⁴. Король, звісно, мав на увазі поводиря реєстровців, офіційно визнаних ним козаків. Решта ж опинилася поза законом і за задумом не могли піднягати гетьманові.

Другий випадок зафіксовано в 1600 р. і пов'язаний він з неординарними обставинами. Влітку, коли Варшаві по-справжньому припекло, й вона конче потребувала козаків для молдовського походу Яна Замойського, король писав про Самійла Кішку як про гетьмана. Навіть у глейті про вільний прохід козаків, і в універсалі до урядників прикордоння³⁵. Звертає на себе увагу той факт, що обидва документи датовано 24-м серпня, тоді як сам С. Кішка в листі до Я. Замойського від 1 серпня пишеться старшим³⁶. Після завершення свого московського походу вдячний П. Сагайдачному за неоціненні військові послуги королеви Владислав у березні 1619 р. називав того гетьманом³⁷. Розщедрився навіть король, уживши в листі до козаків від 3 лютого 1619 р. такий початковий протокол: «*Старшому, сотникам, гетьманам, осавулам і молодцям запорізьким наша королівська ласка*»³⁸.

Тож виглядає, що «статус» обраного самими козаками провідника Варшава була схильна тимчасово піднімати лише з суто тактичних

³¹ Tamże; Ю. Мицик, *Михайло Дорошенко*, s. 165.

³² Лист П. Сагайдачного до С. Жулкевського від 31 жовтня 1617 р., [w] *Pisma Stanisława Żółkiewskiego...* s. 318–322; лист-відповідь Війська Запорізького на декларацію королівських комісарів, кінець жовтня 1625 р., *Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce*, Lwów 1833, t. VI, s. 188–198.

³³ Лист П. Сагайдачного до С. Жулкевського від 31 жовтня 1617 р., [w] *Pisma Stanisława Żółkiewskiego...* s. 322.

³⁴ Універсал короля Речі Посполитої Стефана Баторія козакам від 16 вересня 1578 р., *Akta historyczne do panowania Stefana Batorego króla polskiego od 3 marca 1578 do 18 kwietnia 1579*. Biblioteka ordynacji Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego, Warszawa 1881, t. V–VI, s. 337.

³⁵ Biblioteka Jagiellońska, 2/1952 (Biblioteka Narodowa, oddział mikrofilmów, mf. 12611), s. 392 v.–393 v.

³⁶ *Listy Stanisława Żółkiewskiego...*, s. 107.

³⁷ Універсал королеви Владислава IV до козаків, які перебували у Слуцьку, від 13 березня 1619 р., AGAD, Archiwum Radzywiłłów, II, 714.

³⁸ Biblioteka PAN w Krakowie № 1051 (Biblioteka Narodowa, oddział mikrofilmów, mf. 21986), s. 363.

розрахунків, не більше. У першому випадку, король прагнув відірвати реєстровців від решти, зробивши їх своєю зброєю проти «сваволі». В інших випадках в гру входила нагальна потреба в козацькому війську. У 1600 р. вона була настільки значною, що короля не зупинила навіть баніція, накладена на козацтво після поразки повстання 1594–1596 р. Зрозуміло, що наявність у королівських посланнях формули «гетьман» не могла не наснажувати козаків на подальші змагання за знесення післясолоницьких ухвал. Глибинні ж підходи Варшави виразно проступають у вимогах королівських комісарів на комісії 1622 р. щодо присяги козаків: «Гетьман, поданий від його королівської милості, і старший Війська Запорізького мають присягати такою присягою»³⁹.

Завісу над тим, що в козацькому середовищі поняття «гетьман» і «старший» щонайменше не завжди ототожнювалися піднімає перебіг конфлікту між запорожцями та реєстровцями, який виник під осінь 1629 р. і в кінцевому рахунку вилився в козацьке повстання під орудою Тараса Трясила. Одне з ключових звинувачень запорожців на адресу реєстровців полягало в порушенні старшим останніх Григорієм Чорним устійненої в козацькому середовищі традиції функціонування інституту провідників. «Пану Григорію Савичу Чорному, на волості старшому й усьому товариству, яке там є», – звертається Левко Іванович, пишучи 1 грудня свій лист «за Порогами біля ріки Чортомлика», і підписуючись «гетьман з Військом його королівської милості Запорізьким»⁴⁰. Крім того, гетьман закидає старшому, що той не дотримав своєї обіцянки, бо всупереч тому, що «ваша милість самі на своє звикле місце гармату заповіли і залишили гетьмана одного у Війську, а тепер пишете до нас не як до голови, але як до кошових, як вам подобається»⁴¹.

Як бачимо, запорожці, і це в усіх сенсах показово, насамперед переймаються проблемою збереження організаційної цілісності козацтва, попри фактичний поділ на реєстровців і випищиків. Вони не підважують легітимності Г. Чорного як провідника реєстровців і називають його *старшим*, проте звинувачують у порушенні єдиновладдя та в підважуванні центральної ролі Січі в козацькому середовищі⁴². Справжнім головою козацтва для них є той, хто обирається за участі Січі. Таким є лейтмотив листа. Тому Левко Іванович називає себе гетьманом, підкреслюючи в такий спосіб, що Г. Чорний може бути лише старшим над реєстровцями і має звертатися до нього як до ватажка всього козацтва, а не як до кошового. Реєстровці на той час ще

---

³⁹ Інструкція королівських комісарів Війську Запорізькому від 13 січня 1622 р. А. Бедржицька, *Звіт про роботу козацької комісії у Києві в січні 1622 року* [w] *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, Lwów 2006, t. CCLII, s. 524.

⁴⁰ AGAD, Archiwum Zamoyskich, 3036, s. 96–97.

⁴¹ Тамże, s. 97.

⁴² Patrz: П. Сас, *Запорожці у польсько-московській війні...*, s. 80.

корилися традиції. Г. Чорний, попри те, що пробував писатися гетьманом⁴³, обіцяв залишити «*гетьмана одного у Війську*».

Суголосною листу є згадка С. Конєцпольського, що випищики не визнавали влади С. Чорного, бо справжній гетьман, на переконання козаків, має бути «*не поданий їм королем, а вибраний військом при гарматі та інших клейнодах*»⁴⁴. Сумнівно, щоб Г. Чорний вчергове дістався старшинства виключно через призначення Зигмунтом III. Для того, щоб Варшава наважилася через коліно зламати давню козацьку традицію і, зрештою, ухвали Куруківської комісії 1625 р., тоді ще не існувало можливостей, подібних до тих, які з'явилися після поразки козацького повстання 1638 р. Отже, кандидатуру Г. Чорного подали реєстровці, а король лише затвердив, що відповідало духові й букві Куруківської угоди. Проте каменем спотикання для легітимності претензій Г. Чорного на провід в усьому козацтві стало те, що він не пройшов горнило вальної ради за участі Січі.

Ідея ж єдності козацького світу під орудою єдиного гетьмана попри дедалі глибше розмежування між реєстровцями і випищиками продовжувала бути актуальною для козацтва й пізніше. Після поразки повстання 1637 р. козаки ставили питання про збереження такого стану речей, про що виразно сигналізував С. Конєцпольський: «*Доброго собі зичите, щоб був один старший*»⁴⁵.

Обговорена «гетьманська» складова конфлікту між реєстровцями та випищиками 1629 р. дозволяє вести мову про те, що під впливом дедалі рельєфнішого розмежування козацького середовища було запущено процес розрізнення понять «гетьман» і «старший». Запорожці та випищики ревниво стежили за зміщенням центру тяжіння з Січі на волость, за тим, як реєстровці перебирали на себе лідерство. Під супровід некорисних для Запоріжжя змін загострилося сприйняття проблеми козацького голови. За аналогією з кошовим отаманом – старшим лише над січовиками, – провідника, обраного лише реєстровцями, запорожці і, очевидно, й усі випищики стали вважати старшим (не гетьманом) винятково реєстровців. При цьому останні прагнули поширити на свого старшого функцію загальнокозацького голови. Випадки роздвоєння бентежили як випищиків, так і реєстровців, що вчергове свідчить про сильні позиції традиціоналізму у світобаченні козаків. До організаційного розмежування обидва табори ментально були ще не готові, тому воліли мати одного гетьмана і в 1629, і в 1637–1638 рр. Видається саме тому випищики готові були визнати старшого, обраного реєстровцями, загальнокозацьким головою, якщо конкретна кандидатура їх задовольняла. Так сталося,

⁴³ Зокрема, він це робив в універсалі від 28 лютого 1630 р., М. С. Грушевський, *Історія України-Руси*, Київ 2005, т. VIII, cz. I, s. 70.

⁴⁴ Сут. за: М. С. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. VIII, cz. I, s. 65.

⁴⁵ Лист С. Конєцпольського до Війська Запорізького від 5 листопада 1637 р., [w] *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1648*, Kraków 2005, s. 428.

наприклад, у 1637 р., коли Василя Томиленка, якому булава дісталася без думки випищиків⁴⁶.

З огляду на ту роль, яку виконували в Короні і Великому князівстві Литовському гетьмани, шанси «старшого» перемогти на термінологічному рівні «гетьмана» зводилися до нуля. Тому, якщо в серпні 1600 р. Самійло Кішка, вирушаючи на чолі козацького війська з Січі (що було неможливо без обрання на вальній раді), називав себе старшим (хоча ще 1 липня підписувався як гетьман), то вже в 1629 р. згадуваний Левко Іванович відмовляє старшому реєстровців у праві називатися гетьманом.

Без сумніву, вірус іменування провідника гетьманом було занесено в козацьке середовище вихідцями з еліт. Той факт, що від самого початку в козацтво ходили навіть князі наклало посутній відбиток на підбір поняття для позначення козацького провідника, так само як і тісний зв'язок козаків з урядниками прикордоння, а також загальне підпорядкування під час перших служб старостам та коронному гетьманові. Проте козаки не вважали гетьманами / старшими Миколу Язловецького, Яна Оришовського, Валер'яна Сланського, кожен з яких свого часу був призначений королем без врахування думки козаків. Варшава природно прагнула подавати тих як старших, оперувала відповідною термінологією (називала старшими⁴⁷ чи навіть гетьманами⁴⁸), однак змусити козаків прийняти свою сторону, тобто фактично погодитися на докорінну зміну організації козацького світу не змогла аж до гнітючої козацької поразки на р. Старці.

* * *

Крім старших та гетьманів, у Війську Запорозькому попри відсутність чіткого поділу на запорожців і городових козаків, існували також кошові отамани, які вивищувалися над рядовими отаманами козацьких ватаг. Правда про кошових зразка XVI – початку XVII ст. не відомо практично нічого. Хоча П. Сас і припускав, що кошовим у 1598 р. був Федір Полоус, однак аргументи дослідника надто непевні⁴⁹. Перші прямі згадки про кошових датовані аж 1620-ми рр. Маємо лист власне кошового Яцини до гетьмана М. Дорошенка та наведену вище заувагу гетьмана Левка Івановича про неналежне звертання до нього старшим реєстровців Г. Чорним «не як до голови, але як до кошових»⁵⁰.

⁴⁶ Por.: М. С. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. VIII, cz. I, s. 246, 249.

⁴⁷ Próbowala nawet ustanowić *Starszym* starostę śniatyńskiego Mykołę Jazłwieckiego (Універсал короля Речі Посполитої Зигмунта III М. Язловецькому та Я. Оришовському від 25 червня 1591 р., AGAD, Archiwum Zamoyskich, 3112, s. 78).

⁴⁸ Parz.: М. С. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. VII, s. 284; П. Кулаковський, *До історії стосунків реєстрових козаків і прикордонних старост у 1578–1583 роках*, „Вісник Львівського університету” серія історична, Lwów 1999, wyd. 34, s. 417.

⁴⁹ P. Sas uważa F. Polouasa za atamana koszowego jedynie na podstawie tego, że ten nazywał siebie «отаманом із товаришами» (П. Сас, *Запорожці у польсько-московській війні...*, s. 79).

⁵⁰ Лист кошового отамана Яцини до гетьмана Війська Запорозького М. Дорошенка від 30 березня 1628 р., Ю. Мицик, *Михайло Дорошенко*, s. 71; лист гетьмана Війська Запорозького Левка

Логічним припустити, що кошові існували й дещо раніше. Однак коли саме і за яких обставин вони з'явилися, можна судити лише приблизно. Симптоматичним у цьому сенсі є брак будь-яких натяків на кошових у Е. Лясоти. Той бачить на Запоріжжі лише гетьманів – Богдана Микошинського та Г. Лободу⁵¹. Було б дивним, якби спостережливий імператорський посланець, який так докладно описав своє перебування на Січі, а також козаків і, що важливо, роботу козацької ради, випадково не помітив кошового. Тим паче, що козацтво так неоднотайно відреагувало на пропозиції служби Рудольфу II і дійшло до кількох рад, поміж ними старшинських і «чорних». Той факт, що кошовий отаман не засвітився у цих бурхливих подіях може свідчити лише про відсутність до кінця XVI ст. інституту кошівства як такого, тобто кошового отамана, який піднімався над отаманами козацьких ватаг пов'язаних із Запоріжжям. На Січі, цьому епіцентрі запорізького життя, міг бути свій локальний отаман з обсягом компетенцій не більшим, ніж прерогативи рядового отамана. Тому й не розгледів кошового Е. Лясота.

Усе це вказує на те, що процес відсепарування з маси козаків властиво запорожців перебував лише на початковій стадії. Запущений щонайпізніше в другій половині XVI ст., коли з'явилися козацькі осідки в глибині Степового Кордону, він ще не потягнув за собою інституціонального оформлення у вигляді утворення в рамках Війська Запорізького ще й Запорізького Коша зі своєю військово-адміністративною вертикаллю. У цьому, виходить, не відчувалося потреби. Козацтво чулося неподільним організмом зі старшим / гетьманом на чолі. Ключовим чинником у забезпеченні подібної єдності була перевага на Запоріжжі так званих «старих», «заслужених» козаків⁵², багато з яких мали шляхетське минуле і входили до числа реєстровців, тоді як на волості домінували щойно показані, що так яскраво проявилось під час козацьких війн К. Косинського та С. Наливайка.

На зламі ж XVI–XVII ст., коли відбулося гвалтовне розростання чисельності козацтва, а на Запоріжжі у зв'язку з цим почала явно переважити «чорнь», частина якої перебувала тут постійно, процес розділення козацтва на дві гілки – властиво запорожців і городових – прискорився, й виникли передумови для появи та вивищення властиво запорізької старшини з кошовим отаманом на чолі. Як видається, кошовий отаман був старшим на Січі над тими козаками, які там опинялися й проживали більш-менш тривалий час. Не міг не мати при собі помічників, хоч би писаря та осавула. Оскільки козацька гармата та клейноди, традиційно перебували на волості, і

Івановича до старшого реєстровців Г. Чорного від 1 грудня 1629 р., AGAD, Archiwum Zamoyskich, 3036, s. 97.

⁵¹ Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana *Opisy Ukrainy*, Warszawa, 1972, s. 68, 72.

⁵² Patrz: М. С. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. VII, s. 214–217; С. Леп'явко, *Козацькі війни...*, s. 157–160.

лише в окремих випадках, потрапляли на Січ, то окремих січових пушкарів з обслугою, хорунжого, бунчужного, обозного, схоже, не було.

Кошовий отаман, без сумніву, визнавав владу гетьмана / старшого, що видно з букви і духу вже згадуваного листа гетьмана Левка Івановича. Визнавав і в суто прикладному розумінні, коли гетьман навідувався на Січ. Невипадково повідомлення М. Дорошенка (1623) та І. Петрижицького (1632) щодо відвідування Січі з метою недопущення морських походів не містять жодних ознак якогось тертя з приводу власне підпорядкування запорожців гетьманові чи колізій по лінії кошовий отаман – гетьман⁵³. Більше того, І. Петрижицький навіть проявив на Січі свою тверду руку, «старших з-поміж себе, давши їм для урядування та пильнування сваволі, якби якась ще найтисся могла»⁵⁴. Слід гадати, І. Петрижицький протиснув вибір цієї старшини на січовій раді, бо ж призначення суперечить тогочасним козацьким уявленням про організацію влади, ґрунтованим на фетишизації виборних засад. Інакше доведеться припускати, що під час його появи тамтешні козаки взагалі не мали над собою старших, а інститут кошового отамана функціонував періодично, то зникаючи то з'являючись за особливої потреби.

В цілому розвиток бюрократії у Війську Запорозькому та Війську Донському демонструє поступове ускладнення механізмів управління козацькими спільнотами, що відбивало як опотужнення постави самих козацтв, так і непростий процес вписування їх у навколишні реалії. Збільшення чисельності козацтв, майнове розшарування, неухильне виділення старшини в окремий прошарок накладало свій відбиток на бюрократичні процедури.

---

⁵³ Лист гетьмана Війська Запорізького М. Дорошенка до київського воєводи Т. Замоїського, Ю. Мицик, *Михайло Дорошенко*, с. 165–166; лист старшого Війська Запорізького І. Петрижицького до С. Конєцпоольського від 22 березня 1622 р., Ю. Мицик, *Листи Петрижицького-Кулаги [w] Козацтво*, 1996, №1, с. 22.

⁵⁴ Лист старшого Війська Запорізького І. Петрижицького до С. Конєцпоольського від 22 березня 1622 р., Ю. Мицик, *Листи Петрижицького-Кулаги*, с. 22.

Streszczenie

Wiktor Brechunienko

Biurokracja w Wojsku Zaporoskim i Wojsku Dońskim w końcu XVI – pierwszej połowie XVII wieku

W artykule analizuje się rozwój biurokracji wśród ukraińskiego o dońskiego kozactwa, liderów wśród wspólnot kozackich na stepowych granicach Europy. Zauważono kluczowe wyróżniki hierarchii biurokratycznej, kompetencji, urzędników, ewolucję mechanizmów organizacji władzy. Szczególną uwagę zwrócono wyjaśnieniu procesu biurokratyzacji władzy hetmańskiej, różnicom między hetmanem a starszym, hetmanem Wojska Zaporoskiego i atamanem koszowym. Zbadano problem pojawienia się stanowiska atamana koszowego.

Summary

Victor Brekhunenko

The Bureaucracy in the Zaporozhian Host and Don Host in the end of the 16 - first half of the 17 Century.

The article is devoted to development of the bureaucracy in the Zaporozhian and Don Cossack communities, which were the leaders in the Cossack world on the Europe's Steppe Frontier. The key features of the Cossack bureaucratic hierarchy, the authority officials, the evolution of the mechanism of power are investigated. In particular it covers the issues related to the bureaucratization of the hetman power, the differences between hetman of the Zaporozhian Host and chief (*starshyi*), hetman and Zaporozhian ottoman (*koshovyi*). Also the question of the Zaporozhian ottoman appearance is researched.